

УДК 332.2 (477.41) "...14/15..."

Дмитро Ващук
(Київ)

СУДОВИЙ ПРОЦЕС ТА ЙОГО ФУНКЦІОНУВАННЯ В КИЇВСЬКІЙ ЗЕМЛІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XV – ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ XVI СТ. (АНАЛІЗ СТАТЕЙ УСТАВНИХ ЗЕМСЬКИХ ГРАМОТ)

Обласні привілеї (або уставні земські грамоти) виступали регулятором внутрішньополітичних відносин у землях Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ) у достатутівний період. Київщина в різні часи отримала декілька грамот. На жаль, до нашого часу не зберігся їхній протограф¹, а тому маємо лише три підтверджувальних привілеї: 08 грудня 1507 р., 01 вересня 1529 р., 24 жовтня 1529 р. Серед багаточисельних артикулів Київських грамот, що стосувалися практично будь-якої сфери життя суспільства, найбільш повно і змістовно представлені норми, пов'язані із системою судочинства та судовим процесом.

Дана проблема в історіографії частково вже досліджувалась. Так, особливості судового процесу, зокрема право видачі на поруки, висвітлені у працях М. Ясінського, М. Володимирського-Буданова, Є. Маховенко². Роль сеймів у вирішенні судових справ показали М. Максимейко та М. Любавський³. Інститути судових виконавців („діцькі”) та свідків дослідили Ю. Бардах та В. Поліщук⁴. Практика укладання „зарук” в адміністративній практиці ВКЛ відображена в артикулі В. Кулісевіча⁵. Функцію київського воеводи у судових процесах відтворив П. Клепатський⁶. І. Старостіна показала зв'язок колективної відповідальності Судебника Казимира 1468 р. з окремими уставними грамотами⁷. М. Довнар-Запольський та С. Бершадський торкалися питання судового імунітету митників⁸. Генезу окремих звичаїв старочеського права до права українського литовської доби, зокрема „видачки”, прослідкував А. Яковлів⁹. Однак, вченими не здійснювався системний аналіз норм обласних привілеїв, зокрема тих, які мають відношення до функціонування судового процесу Київщини. Тому саме вони стали об'єктом нашого дослідження, метою якого було, по-перше, здійснити порівняльний аналіз усіх трьох привілеїв для з'ясування їх генезису, а по-друге, показати функціонування норм судочинства в повсякденному житті. Оскільки в привілеях статті не систематизовані по розділам, то для зручності ми зробили такий умовний розподіл по групам.

1) Загальні принципи судочинства:

08 грудня 1507 р.	01 вересня 1529 р.	24 жовтня 1529 р.
<p>Ст. 2. А без права нам людеи не казнити ани губити, ани именеи не отнимати.</p> <p>Ст. 3. Коли которыи завинить што, ино осадив, право што вкажет, виноватого по его вине казнити.</p>	<p>Ст. 2. А без права людеи намъ не казнити ани губити, ани именеи не отнимати.</p> <p>Ст. 3. А коли которыи завинить што, ино, осадив, право што вкажет, виноватого того по его вине казнити.</p>	<p>Ст. 2. А без права людей намъ не казнити ани губити, а именеи не отнимати.</p> <p>Ст. 3. А коли который завинить што, ино, осадив, право што вькажет, виноватого по его вине казнити.</p>
<p>Ст. 5. А хто будет што заслужил, тотъ тое утерпить.</p>	<p>Ст. 5. А хто будетъ какъ заслужиль, тотъ тое и вьтерпить.</p>	<p>Ст. 5. А хто будетъ какъ заслужьль, тотъ тое и вьтерпить.</p>
<p>Ст. 14. А коли проступить боярынъ, ино наместнику нашому осудив и за паруку дати до нас отложити, мы пак волни будемъ в тои вине взятии и отпуститьи.</p>	<p>Ст. 14. А коли проступить боярынъ, ино воеводе нашому осудивъ и за паруку дати, до нас отьложити, мы пакъ будемъ волни в тои вине взяти и отьпуститьи.</p>	<p>Ст. 14. А коли проступить боярин, ино воеводе нашому, осудив и за паруку дати до нас отложыти, мы пакъ будемъ волни в тои вине взяти и отпуститьи.</p>
<p>Ст. 37. А хто бы не вступаю у право перед нашим воеводою и отозвал ся на нас, на господаря, того пустити перед насъ, а призвавши их обоюх сутяжцовъ перед собою и дати имъ рок подобный перед нами имъ стати. А которыи бы з них на тот рок перед нами къ праву не</p>	<p>Ст. 37. А хто бы не уступаю в право перед нашим воеводою и отозваль ся до нас, господара, того пустити перед нас, а призвавши их обоюхъ сутяжихъ перед себе и дати имъ рок подобный перед нами стати. А которыи бы с нихъ на тот рокъ перед нами не сталъ выименя служьбы наше албо,</p>	<p>Ст. 37. А хто бы, не вступаю въ право перед нашим воеводою, отзвал ся до нас, господаря, того пустити перед нас, а призвавши ихъ, обоюх сутяжыхъ, перед себе, и дати имъ рок подобный перед нами стати. А который бы з нихъ на тот рокъ перед нами не сталъ, выймяняя служьбы наше албо,</p>

<p>стал, выменяя службы наше або, Боже уховаи, немоцы, а отволокая правом, тогда воевода нашъ маеть мощно перед собою его къ праву поставити без каждого отъзываня перед насъ, и справедливост тому вчинить на обе стороне¹⁰.</p>	<p>Боже вховаи, немоцы, а отволокая правомъ, тогда воевода нашъ маеть мощно его перед собою ку праву поставити без кождого отъзыванья перед насъ, и справедливост маеть тому вчинити на конецъ.</p>	<p>въховай Боже, немоцы, отволокая правомъ, тогда воевода нашъ маеть мощно его перед собою ку праву поставити без кождого отъзыванья передъ насъ и справедливость тому маеть въчинити нако-нецъ.</p>
	<p>Ст. 48 А людей ихъ, которые в месте нашомъ мешкають, не мают они (київські воеводи – Д. В.) судити ани радити, суди-ти тыхъ людей господдарем ихъ, хто кому служить¹¹.</p>	<p>Ст. 48 А людей их, которые в месте нашомъ мешкають, не мают они (київські воеводи – Д. В.) судити ани рядити, суди-ти тыхъ людей господдарем их, хто кому служыть¹².</p>

Як бачимо, статті 2, 3, 5, 14¹³, 37 майже повністю ідентичні, за виключенням окремих текстологічних правок. **Привілей забороняв без суду („права”) саджати до в’язниці, страчувати та конфісковувати маєтки.** Наведемо декілька прикладів.

Саме необґрунтованість ув’язнення дала підстави архімандриту Києво-Печерського монастиря Вассіану подати чолобитну королеві Сигізмунду I Старому зі скаргою на київського воеводу Юрія Монтовтовича¹⁴. „...Какъ мя твоей милости господарю моему (Сигізмунду – Д. В.) обмовили некоторые мои неприятели, не по моим делом¹⁵ (курсив наш – Д. В.), – читаємо в документі, – и твоя милость послалъ дворянина Янчинского Волынца до пана Юрья Монтовтовича, воеводы Киевского; и пан Юрьи, воевода Киевский, с тым дворянином твоей милости Янчинскимъ мене поймали, и въ двои желіза поймавши всадили, и ограбили вси мои статки въ манастыри и въ городе (курсив наш – Д. В.)”. Тому архімандрит, „сидячи въ нятстве” послав до короля свого слугу. В зв’язку з цим, Сигізмунд I Старий наказав його „выпустить Якубу

Монтовтовичу, и ... грабежи поотдавати". Вассіана дійсно звільнили з-під ув'язнення. Однак цим справа не завершилась. „А пани Юрьевая, – повідомляє далі у чолобитній архімандрит, – побравши мои статки и поехала до Вильни, а мне моихъ статковъ ничего не отдала; а панъ Якубъ Монтовтовичъ пограбилъ у слуги моего коробью, а въ коробьи было річей на тридцять копъ грошей". Чолобитник поїхав до Вільно до володаря, де його „... поймалъ Янь Скиндеръ и посадилъ въ нятство у двои желіза; и што былъ есми привезъ твоей милости господарю моему, и Янь Скиндеръ все тое собі побрал и мои статочки". Врешті Вассіан просив: „И твоя бы милость, господарь нашъ милостивый, змиловался, Бога ради веліл мене передь собою поставити, свого богомольца, што быхъ болшей того не сгинул”¹⁶. Ймовірно, після розгляду справи архімандрита Києво-Печерського монастиря звільнили із в'язниці.

Стосовно **конфіскації маєтків**, то цікавою є справа дворянина Холецького Михайловича із намісником Мозирським Михайлом Сасіним (25 лютого 1504 р.). Перший повідомив Олександра Ягелончика, що отримав від нього корчму в Мозирі терміном на один рік, а намісник „... кривды ему чинилъ и две корчмы своихъ маєтъ въ Мозыри безъ нашего дозволенья". Господар наказав розглянути позов маршалку, наміснику Мерецькому і Утенському князю Михайлу Львовичу (Глинському). Після завершення справи останній повідомив великого князя литовського (далі. – в. к. л) про її зміст й рішення: „... Михайло (Сасин – Д. В.) созналъ ся, ижъ тые корчмы мель въ городе въ Мозыре для гостей, слугъ своихъ. Ино мы Михайлу Сасину приказали *подъ виною нашою, под сту рубли грошей* (курсив наш – Д. В.), аж бы вжо через то въ Мозыре корчмъ своїхъ не мель, нижли Холецкій один маєтъ корчму свою держати въ Мозыре подлугъ данины и листу нашего". Тобто, намісник отримав попередження і в разі не дотримання рішення суду повинен був сплатити штраф 100 руб. Легкість покарання, на наш погляд, пояснюється посадою Михайла Сасина. В іншому випадку все могло б закінчитись конфіскацією нерухомості, у даному випадку „корчмъ”.

Міра покарання встановлювалась судом і залежала від міри вини обвинувачуваного. У цьому відношенні цікавим є рішення короля Сигізмунда I Старого від 10 серпня 1520 р. стосовно скарги панів Стефана, Івана та інших братів Гриневичів-Яцьковських на київського воеводу Андрія Немировича (в документі Niemirucz). Пани скаржились, що він силою (gwałtowne) забрав їхні землі, млин на р. Горинь та здійснив наїзд на маєтки Петковський та Бартна поблизу Овруча і забрав їхнє рухоме майно, „ktorzy

на п'ять тисячу коп pieniędzy литевских sobie szacowali, iako ten pozew szerzey w sobie obtawia"¹⁷. Станіслав Ростовський, представляючи на суді воеводу, повідомив „że ten grunt krolewszczyna, a *niemiał czym dowodzić*” (курсив наш – Д. В.), а Стефан та Іван „*pokazali* (курсив наш – Д. В.), że to dobra ziemie dziedziczne"¹⁸. Справа закінчилась на користь панів Гриневичів-Яцьковських, оскільки „dowiedli, ze te grunta y młyn własność ich iest"¹⁹. А. Немирович, „iako nienależycie wpierającego się w te grunta, *winnym bydz uznajemy* (курсив наш – Д. В.) y nakazujemy, aby pan Niemirycz żadney przeszkody panom Hryniewiczom Jackowskim, iako w ich własnyh dziedietwie, nie czynił; co się zaś dotycze poczynienia szkod, co sobie mienią bydz na п'ять тисяч коп pieniędzy литевских панowie Hryniewiczowie Jackowscy, wolne im prawo w sądzie należnym zostawijemu ninieyszym dekretem naszym...”²⁰. Тобто, воєводи було заборонено втручатися в мастки панів, а стосовно грошової компенсації в п'ять тис. кіп грошей, то Гриневичі-Яцьковські отримали даним декретом право додатково звернутися до суду для вирішення цього питання. Таким чином, не зважаючи на вину А. Немировича, сплата штрафу відкладалась на невизначений термін. Пояснити це можна, на наш погляд, великою сумою відшкодування.

Інший приклад, 27 листопада 1528 р. у великокнязівській канцелярії вирішувався позов татарина Банко Кенкевича на марківського в'їта Куноша. Він його звинуватив у тому, „ижь онъ, пришедши на реку, где они перед тым рыбу на себе ловивали, двухъ сынов его збил из реки выгналь, и их поимал, и ограбил, „с которог жъ, дей, бою один сынъ мой вмерь”. В'їт відповів, що діяв згідно наказу марківського намісника, „а .. ихъ не билъ, а сын, дей, его не с того бою вмерь, нижли съ форобы свое, съ черленое немоцы”. На доказ своєї правоти татарин пред'явив свідків, котрі в суді заявили: „И мы, дей, пришли з нимъ до того войта и видели есмо, иж в него седять два сына Кенковича зъбиты а зранены, и Банко Кенкевич пыталъ: „За што еси сынов моих поималь и так збилъ, и змордовалъ”. И он поведил: „Ям их казал поймати и збити за тую причину, иж в реце рыбу ловили”, – ино один сын Банковъ с того бою вмерь”. В зв'язку з цим король присудив Куношу штраф за убитого в розмірі сто кіп грошей, „какъ которому шляхтичу, а за другого сына его ранного дванадъцат рублевъ грошей безчестья...”²¹. Таким чином, татарину вдалося через суд отримати грошову компенсацію за убитого сина. Також наведений приклад ілюструє суму, яку сплачував злочинець: в разі вбивства шляхтича – 100 кіп грошей, а при нанесені тілесних ушкоджень (так зване „ безчестья”) – 12 руб.

Правда, були також випадки, коли справа закінчувалась „полюбовно”, тобто без судового засідання. Так, 23 лютого 1529 р. чечерський староста Федір Вишневецький та ксьондз Мартин, „не вступуючы в право, згодилися добровольне, а то тым обычаемъ: маеть князь Мартинъ, плебан вишневский, вернути князя Федору Вишневьскому кони его, которыи былъ побрал врадникъ его Громачъка, сивого а валаха рижого, лысого со всеми тыми гарабурдами, с которыми кони его тьи побрано, отдати. А князь Федор маеть князю Мартину, плебану, тры чоловеки его отдати, которые былъ поймалъ со всеми тыми речами, с чымъ тыхъ людей поймал”²². Даний принцип розв’язання суперечок (jednanije) був притаманний і Короні Польській, бо сприяв уникненню високих витрат на судовий процес та швидшому вирішенню справи²³.

Стаття 14 дозволяла наміснику (воєводі) ще до ухвалення і виконання вироку віддати підсудного на поруки і повідомити про це великого князя²⁴, а вже від останнього залежало стягувати чи не стягувати штраф²⁵. Подібну ситуацію знаходимо у кримінальній справі 7 липня 1528 р. між бояриною господарською Богданою Янушковою із Семеном Жабою. У позові вказувалось: „Жто жъ ми кривды и квалъты, и грабежы великие от его самого (С. Жаби. – Д. В.) и от людей его деють... К тому теж чоловекъ его Дацухъ приказаль ми чоловека, абых я его у домъ к пашни упустила, и по нем поручыл (курсив наш. – Д. В.), и за шкоду слюбилъ. И ямъ на его слово того чоловека у свой домъ упустила къ готовой пашни, ино тотъ чоловекъ домъ тот мой весь распродаль и головъщыны почынилъ: такъ ми много шкоды учынилъ, якъ на 30 копъ грошей, и с того дому втекъ за порукою того Дацуха (курсив наш. – Д. В.)”²⁶. Очевидно, „чоловек Дацуха” був причетний до злочинів, які перелічуються Богданою на початку скарги, але був відданий „на поруку” Дацуху, особі Семена, як це видно із джерела.

Дана стаття тісно пов’язана із так званим „вищим правом”, тобто **переведенням судової справи безпосередньо до великокнязівської канцелярії**²⁷, що фактично означало обмеження судової діяльності воєвод²⁸. Для цього воєвода зобов’язаний був особисто встановити кожній із сторін у своїй резиденції термін („рок подобный”) з’явлення до в. к. л. В разі, коли б хтось із сторін не зміг вчасно з’явитись (виняток складали земська служба або хвороба, при письмовому повідомленні), тоді справу остаточно вирішував особисто київський воєвода. Правда, процедура задекларованого механізму „переведення” не завжди дотримувалась. Вище ми вже розглянули справу київських бояр щодо маєтків Тоганче, Товаров і Григорів (24 квітня 1494 р.). Тому лише підкреслимо, що Іван

Петрович подав позов до великокнязівської канцелярії на двоюрідного брата Кузьму Івашковича, вказуючи: „...они стояли у праве о тые два имения и о третье имене ..., передь паном Мартиномъ Гаштоловичомъ, какъ от отца нашего, короля е. м. (Казимира Ягелончика – Д. В.), Киев держал (курсив наш – Д. В.)”²⁹. Очевидно приводом до перегляду справи стало не виконання вироку винесеного М. Гаштольдом. Олександр Ягелончик суперечку розв’язав відповідно до першого „судового листа”³⁰.

В іншій судовій справі знаходимо підтвердження про **встановлення терміну розгляду**. Так, в. к. л. Олександр Ягелончик повідомляв 23 березня 1499 р. Київського воєводу Дмитра Путятича, що йому скаржились Михайло Павшич і чоловік його сестри Іван Семенович на князів Івана та Льва Полубенських „о имения, о отчину материзны ихъ, о Варевцы, а Уберновъ, а о Конотовъ”. Далі володар зазначав: „И мы перво сего о томъ неоднократно писывали до князя Ивана, а до князя Льва Полубенских, абы они передь нами къ праву стали и о том с ними розсправили ся (курсив наш – Д. В.)”³¹. І вони на листы і приказане наше передь нами къ праву не хотели стати съ ними очевисто”. В зв’язку з цим Олександр Ягелончик розпорядився: „Ино коли они передь нами къ праву стати не хотели (курсив наш – Д. В.) и ты бы (Д. Путятич – Д. В.) Михайлу Павшицу а Ивашку Семеновичу въ тым имения и отчизну материзны ихъ... увязане даль. А естли бы князю Ивану и князю Льву Полубенскимъ о том было до нихъ которое дело, и они нехай ихъ правомъ спирають, а о том со ими передь нами очевисто мовять”³².

П. Клепатський наводить ще одну цікаву справу пов’язану із переведенням судової справи до господаря і ролі в цьому процесі воєводи. Близько 1521 р. віленський воєвода О. Гаштольд доручив своєму слугі Ленку продати в Орді деякі „речи”. Повертаючись додому із товаром, бояриня Зубрикова в Черкасах „заговала” всю його купівлю. Незабаром Ленко помер і його вдова розпочала судовий процес перед київським воєводою. В присутності відповідачки вона сказала: „Ты заговала товаръ п. воеводинъ, а я его ни у-въ очи не видала; а п. воевода теперъ на мене того смотрить и у-въ ыменье мое хочеть увязатися”. В цьому відізвилися до панів-ради. У відповідності з побажанням обох сторін (головним чином Зубрикової), воєвода встановив рок на день св. Іллі, під загрозою втрати права і під зарукою³³ 1000 кіп грошей на господаря і 500 кіп на воєводу. В назначений день обвинувачувана не з’явилася, тому їй був винесений заочний вирок на користь позивача, згідно з яким київський воєвода мав „ошечовавши товаръ, тую суму пенязей моцне на той Зубруковой правити и Ленковой отдати”³⁴.

Дана норма залишалась в силі і після введення у дію Першого Литовського Статуту (далі – ПЛС). 2 лютого 1536 р. маршалок, пан Олександр Солтанович подав скаргу у великокнязівську канцелярію на старосту черкаського і канівського Василя Тишкевича „штож дей он его власной земли хоромы мощно, гвалтом пожон і людей побил і к тому тивун его з людьми двох человеков пана Олександра поймавши у Гощове, збил и змучил и в нятство посажал безправно”. Досить дивним способом, як для періоду дії ПЛС, відбувся суд: „людям его (старости – Д. В.) присудила копа (!) (курсив наш – Д. В.) тры копы грошей на людех его Гощовских и он дей людям своим того платити не кажет”. Це і стало причиною подання позову до короля: „А так пан Олександр короля Его Милости просил, жебы тая жалоба его была записана. Ино король Его Милость розказал то для пришлого часу записати”³⁵. Варто зауважити, що відповідно до Р.6 §.2 ПЛС „перевід” справи на „вище право” загалом заборонявся і дозволявся лише у випадку порушення письмового законодавства: „...А естли бы ся видело водле сказаня которой стороне кривда, а бачила бы сторона, иж ей не подле права писаного всказано, тогды маеть листа просити в суде сказаня своего, которым обычаем сказали на нем. А судьи повинни будутъ ему дати лист под печатью своею, а он маеть з оними судьями перед нами або на первом сойме говорити и лист тых суде вказати”³⁶.

Стаття 48 була дописана при підтверджені привілею Сигізмундом I Старим у 1529 р.: **київська шляхта отримала право судити власних слуг** (аналогічна норма присутня і у Волинському привілеї, але вписана до привілею була ще у середині XV ст.³⁷). Незрозумілим, як на наш погляд, є питання, чому дану норму король вписав тільки у 1529 р., а не в 1507 – при першому підтверджені привілею? Адже, як свідчать джерела, відозви до неї знаходимо вже в кінці XV ст. Так, 25 липня 1495 р. Олександр Ягелончик видав грамоту наміснику черкаському Кміті Олександровичу. У ній вказувалась скарга намісника путивльського князя Богдана Федоровича, „штож той слуги и люди его в Черкассах живут, и ты (Кміта – Д. В.) дей тые слуги и люди его судишь а радишь, и выны и пересуды на них берешь: ино ведь мы на то вам право нашо дати, всей земли Киевской, што врядник ниш не мает слуг и людей князьских и панских и боярских ни судити, ни радити, а ни вин и ни пересудов на них брати (курсив наш – Д. В.); нижли, коли з нашим человеком пригодиться князскому або панскому человеку, а любо боярскому право мети, ино тогды вряднику нашому судити его человека з его судьею: а коли будет наш человек винен,

ино з него нам вина; а коли князскій або панскій чоловік, а любо боярскій чоловік будет винен, ино вина тому чій чоловік. – Про то приказуем тебе, аж-бы еси слуг и людей его ни судил, ни радил, и вин и пересудов на них не брал, *подлуг права вашого, што есмо вам дали, всей земли Киевской* (курсив наш – Д. В.)³⁸. Ймовірно, в. к. л. сплутав „право землі Волинської”³⁹ із *”правом всей земли Киевской”*, або грамота промовляє про існування невідомого списку Київського привілею часів Олександра Ягелончика. Проте з іншого боку, у підтверджуючому привілеї 1 вересня 1529 р. чітко вказується, що ст. 48 (як і ще 11, котрі Сигізмунд добавив у порівнянні з привілеєм 1507 р.) надана „зъ щедрободливости нашео господарское”⁴⁰. Таким чином, відповідь на це питання залишається поки що відкритою.

Отже, як показують наведені вище справи, загальні принципи судочинства, задекларовані у Київському привілеї, діяли на практиці.

2) Принцип „презумпції невинуватості”.

Основу цього принципу складають наступні статті уставних грамот:

08 грудня 1507 р.	01 вересня 1529 р.	24 жовтня 1529 р.
Ст. 4. „А хто кого обадить а любо обьмовить, таино, явно ль, ино того ни одною виною не казнити, ни няцътствомъ, ни шиєю: олиж поставити того на явномъ суде хърестиянскомъ, кото-рый вадит, и того, на кого важено, досмотревъ межы ними, право вчинити” ⁴¹	Ст. 4. „А хто кого обадить а любо обьмовить, таино ли явньо ли, ино того ни одною виною не казнити, ни нятствомъ, ани шиєю, олиж поставити его на явномъ суде хрестиянскомъ, кото-рый вадить, и того на кого важено, досмотрев межы ними, право вчинити” ⁴²	Ст. 4. „А хто кого обадить а любо обьмовить – таино ли, явно ли, ино того ни одною виною не казнити: ни нятствомъ, ни шыєю, олиж поставити его на явномъ суде хрестянскомъ, который вадить, и того, на кого важено, досмотревъ межы ними, право учинити; а хто будетъ какъ заслужылъб тотъ тое и вътерпить” ⁴³

Особу, котру обвинуватили таємно або публічно, заборонялось ув’язнювати та страчувати. Натомість обидві протиборствуючі сторони зобов’язані були з’явитися до суду і саме тут вирішити усі спірні питання. Тобто, передбачалось заслуховування справи від обох сторін. Кількість справ, котрі яскраво ілюструють використання даної норми на практиці,

дуже багато. Для прикладу наведемо декілька. У виданій королем Сигізмундом I Старим Уставі Мозирській волості вказувалось на присутність у суді обох сторін: „Смотрели есмо того дела. *Стояли перед нами очевисто, жаловали намъ люди наши мецане и вся волость Мозырская на наместника мозырского пана Андрея Немировича* (курсив наш. – Д. В.), штожь бы им кривды делалъ и новины уводиль...”⁴⁴. Аналогічний запис був 9 травня 1528 р. у вироку Федору Мамчичу із київським воеводою Андрієм Немировичем щодо палацу Каспарішки з людьми і землями в Контяжинському повіті: „Смотрели есмо того дела с паны радами нашими, стояли перед нами очевисто, жаловал нам дворянин наш Федор Демидовичъ Мамчыча на воеводу киевского, державцу свислоцкого, пана Андрея Якубовича Немировича...”⁴⁵. Такою самою залишалась судова процедура і у суперечках, коли однією із сторін була особа-іноземець. Так, в 1496 р. російський князь Іван Васильович через своїх послів просив в. л. л. Олександра вирішити справу свого купця Гридька Возила із київськими митниками Семеном Полозою та Михайлом Цибуліним, які ніби-то „стретили ихъ (російських купців – Д. В.) судно за шестьдесятъ верстъ до Києва, а самих их не повестили съ собою, да смотрели у них рухляди без них, со многими людми, да тут внихъ и судно потопили ... тогды в него (Гридька Возила – Д. В.) пропало кипа съ шодковою рухлядю. А в той кипе было, сказываеъ, рухляди на рыста рублевъ грошей и на пятьнадыцат рублевъ грошей”⁴⁶. У своїй відповіді литовський володар вказав: „... тое дело вжо было передъ его милостью, *тотъ купецъ великого князя Грыдко стоял очевисто перед его милостю з митники киевскими* (курсив наш. – Д. В.), о том деле шыроко передъ его милостю мовили и одного доводу не вчинил на мытников, аж бы ему от них тая шкода сталася. И господаръ нашъ подлуг того и конецъ межы ними вчыл, а тот купец на них не доискалься”⁴⁷. Таким чином, за відсутністю доказів справу виграла Семен Полоза та Михайло Цибулін.

Вказаний принцип, як свідчать джерела, діяв не тільки на території Київщини. Наприклад, 23 квітня 1529 р. Сигізмундом I Старим розглядалась справа Матея Абрамовича із Станіславом Войтковичем. Перший повідомив про те, „... што ж дей, он (С. Войткович. – Д. В.) мене зрадкою зовет, а он не ест жадный зрайца, и хочу ся того справити”. У відповідь обвинувачений сказав: „Правда есть, штом его звал зрайцою, то звал и теперъ зову”. И мы (Сигізмунд. – Д. В.) его спытали, чым то хочеш перевести. И он рек: „Забил он хоружого Момуля”. Матей виправдовувався: „Мне о том был суд перед князем воеводою, его милостью Троцким, также

мя звав здрайцою и не перевел, и побрал у свои уста.” Після цього володар держави спитав пана Станіслава: „...мает ли што иньшое мовити, кого он зрадил, господаря ли, листы ль фальшовал⁴⁸. И он иного не поведил, ани перевел”. Разом з тим, С. Войткович подав зустрічний позов на М. Абрамовича: „што, дей, есми не беспечон горла своего”. В результаті справа вирішилась так: „И мы (Сигізмунд. – Д. В.) для их упокою на обе стороны заруку положили – сто рублев грошей на господаря. Не мает один одному ни ганити, ани словом, ни рукою сегати, а который бы с того выступил, тот мает заплатити господару сто рублев грошей⁴⁹. Таким чином, на судовому процесі були присутні обидві сторони. Також маємо яскраве свідчення переводу справи на „вище право” та нагадування про заборону самостійно „имати” євреїв, які були спіймані із фальшивими грошима.

3) Особиста відповідальність.

Київська уставна грамота одна із не багатьох грамот, у якій була задекларована особиста відповідальність⁵⁰, тобто покаранню підлягав виключно злочинець відповідно ступеня своєї вини, а дружина і діти вважались невинними⁵¹.

08 грудня 1507 р.	01 вересня 1529 р.	24 жовтня 1529 р.
Ст. 7. А который будет какую вину заслужыл, ино того самого казнити по его вине, а жоны и детей и ымени не рушыти. Проступит отець, ино казнити отца, проступит сынъ, ино сына казнити, и отца сыннею виною не казнити, а сына отцовою не казнити, толко самого того казнити, хто будет виноват, а хто того участен ⁵² .	Ст. 7. А который будет какую вину заслужылъ, ино того самого казнити по его вине, а жоны и детей в ымени не рушати; проступит отець, ино отьца казнити, проступит сынъ, ино сына казнити, только самого того казнити, хто будет виноват, а хто того вчастень ⁵³ .	Ст. 7. А который будет какую вину заслужылъ, ино того самого казнити по его вине, а жоны и детеи в ыименьи не рушити: проступить отець, ино отца казнити, проступит сынъ, ино сына казнити, а отца сыннею виною не казнити, а сына отцовою не казнити, толко самого того казнити, хто будет виноват, а хто того участень ⁵⁴ .

Як бачимо, всі три редакції привілею майже однакові. Принципова різниця, на наш погляд, полягає у пункті щодо можливої конфіскації маєтків зловмисника. Грамота 1507 р. забороняла це робити (а жоны и

детей и (виділено нами – Д. В.) ымени не рушыти), в інших же двох вказувалось, що відповідальності за злочин не підлягали ні дружина, ні діти „в ымени”, тобто ті, котрі у ньому мешкали. Отже, заміна однієї букви повністю змінила дану норму, принаймні текстологічно. З чим це було пов'язано? Помилка писаря малоймовірна, оскільки привілеї переписувались практично слово в слово. Можливий інший варіант, при якому Сигізмунд I Старий свідомо змінив цитовану статтю, оскільки привілеї 1529 р. був виданий у зв'язку із втратою привілею 1507 р. внаслідок пожежі.

Часто вживаним в даному артикулі є термін „казнити”. Він, на нашу думку, у цьому місці означав покарання, а не фізичну страту. Що стосується ілюстрацій даної норми, то, відповідно до її змісту, розв'язувались практично всі судові справи, тому вважаємо недоречним концентрувати на цьому увагу.

3) Інститут судових виконавців – „діцькі”.

Важливу роль в судовій системі ВКЛ вцілому і Київщини зокрема відігравав інститут судових виконавців – „діцькі”. До кола їхніх обов'язків входило, як видно із привілеїв, притягнення обвинувачуваної особи до суду:

08 грудня 1507 р.	01 вересня 1529 р.	24 жовтня 1529 р.
Ст. 13 А на церьковные люди и на князские, и на боярские, децких не давати, первеи обослати листомъ, шtbody кь праву стал а любо человека поставил, а не станет а любо человека не поставитъ, до кого дело будетъ, ино тогды децкого дати а вину господарю осуженую заплатити, чьи будет человек ⁵⁵	Ст. 13 А на церьковные люди и на князские, и панские, и боярские децких не давати, перво обослати листомъ, шtbody кь праву сталъ а любо человека поставилъ, а не станет ли альбо человека не поставит до кого дело, ино повъторе обослати, не станет ли и повторе, тогды децкого дати а вину господарскую осужоную заплатити, чии будетъ человек ⁵⁶ .	Ст. 13 А на церьковные люди и на князские, и панские, и боярские децких не давати, перьво обослати листомъ, шtbody кь праву сталъ а любо человека поставилъ; а не станеть ли або человека не поставитъ, до кого дело, ино повъторе обослати, не станеть ли и повъторе, тогды децкого дати; а вину господарю осуженую заплатити, чый будетъ человек ⁵⁷ .

Згідно із змістом першої грамоти, *дідький* посилався після **одноразового** письмового попередження з'явитися у суд особисто або прислати замість себе уповноважену особу. Відповідно до інших двох грамот – кількість таких таких „листів” збільшилась вдвоє⁵⁸. Для прикладу приведемо справу між боярами Радунської волості, оскільки вказана норма не була властива лише Київщині, а була присутньою також ще в загальноземському привілеї 1447 р.⁵⁹ 22 липня 1528 р. Стась Михайлович скаржився на Павла Онцушковича: „Што ж дворанина господарского Богдана у моему дому положыль невиннее, и тотъ дворанинь тепер домъ мой пустошыть и травить”. Павло відповів: „Я тебе *позвы господарскими* зазывал у право, и ты на *позвы стати* не хотелъ, и я дворанина господарского взял *децким* на него (курсиви наш. – Д. В.), подлуг суда пана Януша Костевича, абы ми на нем пенези отъправиль, што ми его милость на немъ судиль”. Позивач це заперечив, а обвинувачуваний „шапку поставиль⁶⁰: Если, дей, я тебе позвоу не даль и тебе буду не звал. И Стась шапку прыставил”. Далі Павло представив у суді свідків, яких схвалив обвинувачувач, і чекав від них підтвердження своїх слів: „Дей, есьми его у Варвее, в костеле зазываль на Божье тело и позвы подаль, а ты ся крил, не хочычы ку праву стати”. На що свідки „отказали через децкого нашего Якуба Зузаньну: „Ни знаемъ, ани ведаемъ, не ведали есьмо жадныхъ позвоуъ, абы даваль Павел Стасю”. Таким чином була встановлена неправдивість слів Павла, що означало для нього програш справи і Сигізмунд I Старий наказав йому „децкому децкованье запластити”⁶¹.

Судовий штраф („вина”) по закінченню суду йшов на користь власника „чоловека”. Дію цієї норми ілюструє приведена вище грамота Олександра Ягелончика наміснику Черкаському Кміті Олександровичу 25 липня 1495 р.

Варто зазначити, що з „*дідьким* пов'язувався також акт *ув'язання...*, оскільки дана процедура символізувала виключне право верховного володаря на розпорядження землею”⁶². Так, в. к. л. Олександр Ягелончик наказуючи Овруцькому наміснику Григорію Глинському у грамоті від 25 червня 1503 р. повернути овруцькому старцю Василю Михалкевичу землю Кончаковську вказав: „a uważać go w tę ziemię posłaliśmy dworzanina naszego – Iwaszka Krużyna”⁶³. 2 серпня того ж року І. Крижин виконав доручення володаря держави: „podlug listu hospodarskego, uwieźałem tego Wasila w ziemię Konczakovsko u w niwy u sianożęci pod miastem tego Owruczym...”⁶⁴. Здійснити „ув'язуючий” акт у відповідності з королівським листом від 23 листопада 1522 р. мав чорнобильський намісник Михайло Паша, оскільки

в однойменному повіті Сигізмунд I Старий дав дворянину Матвію Заморену чоловіка путного Мартина Зеньковича разом із землею Кривською⁶⁵.

Однак, існували випадки, коли в. к. л. звільняв окремих осіб від послання *дїцьких*. До категорії таких входили, зокрема, особи у яких господар брав гроші у позику, а в заклад заставляв один із своїх маєтків. Наприклад, 8 грудня 1516 р. Сигізмунд I Старий у листі до пана Юрію Юрійовича Немировича вказав, що взяв у нього 600 кіп грошей литовських, „а в тыхъ пенязяхъ заставили есмо ему двор нашъ Троцкого повета Василишки со всеми людми нашими повету Василишского данными и тяглыми. . . И вжо воевода троцкий, маршалокъ нашъ дворный, пан Григорей Станиславович Остиковича *не имеет в тую волость децкихъ своих всылати а и врядники наши троцкие, тивунъ, ключник, не мають тежъ ни по што то у волость того двора нашего всылати, и доходов своих не мають правити* (курсив наш. – Д. В.)⁶⁶.

Також даною пільгою користувались митники, що пов'язувалось із недоброзичливим ставленням населення до даної категорії осіб⁶⁷. Підтвердження цьому знаходимо у грамоті великого князя Сигізмунда I Шамаку Даниловичу на двоохрічну аренду київського мита. У ній господар, звертаючись до київського воеводи, князя Івана Львовича Глинського, архімандрита Печерського Васіяна, всіх князів, панів і землян Київського повіту, наказував: „... в тые два годы его самого и слугъ его, которых он там на свое место в Киеве положить для того мыта, не судили и не рядили, *и децких своих на них не давали* (курсив наш. – Д. В.) до тых часов, поки он тамъ тоє мыто нашо будетъ держати, и кривдъ бы есте ему и слугамъ его ни в чомъ не чинили и во всем ему помочни были, абы мыту нашому ни в чомъ шкоды не было и плат бы нам не понижалъ ся⁶⁸. Разом з тим, слід звернути увагу на те, що звільненню підлягали тільки митники-євреї. Доказом служить грамота Олександра Ягелончика Федору Новокрещеному від 16 липня 1495 р. на аренду Путивльського мита⁶⁹, у якій жодним словом не обумовлюється така індульгенція⁷⁰. Очевидно, на нього розповсюджувались норми обласного привілею Київщини. А привілейованість євреїв пояснюється, як слушно зауважив М. Любавський, „надзвичайним умінням їх (євреїв. – Д. В.) збирати капітал та пускати його в обіг, надавати кредити тим, хто потребував грошей. Цим своїм вмінням євреї і здобули собі заступництво як у господаря, так і у правлячої аристократії ... Свої обов'язки перед казною вони, зазвичай, виконували точно та сумлінно, правильно розуміючи свої переваги. Тому і господарі литовські вважали за краще мати єврея корчмаря та митника ніж будь кого іншого⁷¹.

Аналогічну індульгенцію отримали церковні люди, що не суперечить, до речі **Ст.1** привілею: „В церковных люди, в князский и в панский, и в боярский, и в земли, и во вси доходы и приходы не вступатися”⁷². 14 вересня 1499 р. мстиславський князь Михайло Іванович у грамотою Густинському монастирю звільнив людей, які проживали не землях монастиря, від суду і повинностей: „ино нашимъ наместникомъ и тивуном и инымъ нашимъ урядникомъ не надобе въ тыхъ ихъ людей вступатися, ни судити, ни рядити, и никоторыхъ пошлинъ нам на тыхъ людехъ не братии, ни децких не посылати (курсив наш – Д. В.), ни сужбы имъ нашей никоторое не знати”⁷³.

5) Інститут свідків.

Цій проблемі у привілеях присвячено три статті:

08 грудня 1507 р.	01 вересня 1529 р.	24 жовтня 1529 р.
<p>Ст. 17 Також хто имеет на кого сочыти, ино того сока с ним поставити;</p> <p>Ст. 18 а любо слуга, добре вроженный шляхтич на пана своего што имеет сочыти а не доведеть, ино нам того как потварцу;</p> <p>Ст. 19 а коли будет человекъ или холопъ, или раба на господаря своего сочыть, ино с человеком и холопом, и з рабою суда нетъ, а человека и холопа, и робу, господарю выдати⁷⁴.</p>	<p>Ст. 17 Также хто имеет на кого гонити⁷⁵, ино того сока с ним поставити;</p> <p>Ст. 18 альбо слуга, добре врожонныи шляхтичь на пана своего што имеет сочити, а не доведеть, ино намъ того казнити, какъ потварцу.</p> <p>Ст. 19 А коли будет человекъ или холопъ, или раба на господара своего сочити, ино с человекомъ и холопомъ, и з рабою суда нетъ, а человека и холопа и робу, господарю выдати⁷⁶.</p>	<p>Ст. 17 Также хто имеет на кого сочити, ино того сока с ним поставити;</p> <p>Ст. 18 албо слуга, добре врожонный шляхтич, на пана своего што имеет сочыти, а не доведеть, ино намъ того казнити, какъ потварцу.</p> <p>Ст. 19 А коли будет человекъ или холопъ, или роба на господаря своего сочыти, ино с человекомъ и с холопомъ, и з рабою суда нетъ; а человека и холопа, и робу, господарю выдати⁷⁷.</p>

В разі доносу („хто имеет на кого сочыти”⁷⁸), дана особа („сок”) зобов’язана була підтвердити свої слова у суді. У випадку, коли буде з’ясована неправдивість слів доносчика, його карали „как потварцу”. Також заборонялось залежним людям („чоловекъ или холопъ, или раба”)

виступати свідками у судових справах проти своїх власників, порушники видавались господареві. Аналогічний принцип діяв і в інших областях ВКЛ, зокрема Вітебській і Полоцькій. „А холопу и робе веры не няти”, – читаємо в уставних грамотах цих регіонів⁷⁹.

У Київському привілеї 1507 р., термін „сок”, як стверджував Ю. Бардах, був тотожним терміну „delator” (доносчик). Останній був вперше вжитий у привілеї Сигізмунда Кейстутовича в 1434 р., „в якому господар зобо’язувався не карати прелатів, князів, панів, шляхту і міщан Великого князівства на підставі *delacionem manifestam vel occultam*”⁸⁰. Потім був повторений у Казимирівському привілеї 1447 р. (*Item quod praelati [s], duces, barones et nobiles ad nullius delationem sive accusationem publicam vel occultam...* (курсив наш. – Д. В.)⁸¹. „Delator, – писав вчений, – це був той, хто *переводить* (свідчить або доносить. – Д. В.), а delacja ідентифікується з оскарженням, що була виражена як *обмова* або *вада*”⁸². Присутність „сока” знаходимо і в Судебнику Казимира 1468 р. Він та пов’язана з ним „просока” гадується у 5 статтях із 25, що „свідчить про розповсюдження цього способу при розслідуванні злочинів”⁸³.

Тепер наведемо декілька прикладів. Вище ми розглядали справу із використанням свідків (22 липня 1528 р.), тому докладно зупинятися на ній не будемо. Зразком заборони свідчення слуг, слугує судова справа 17 грудня 1528 р. між „жидом берестейським” Дуцком Михелевичем і кобринським архімандритом монастиря Св. Спаса Йосипом. Останній повідомив, що „... и жбы з его (Дуцка. – Д. В.) направи слуги его покрали церковь Св. Спаса в Кобрине и там немалую суму золотых и пенязей, и иных церковных речей его взяли, и доводил того на него, и ставил по сведоцтву слугу ж его ж, который перед тым в него служил, на имя Иванка (курсив наш. – Д. В.), и жбы тот слуга и з иными слугами его там был, и тот церковный скарб и, его побравши, до него принесли, и в дому его делилися”. Тобто, Д. Михелевич був звинувачений в організації розбійницького нападу на церкву Св. Спаса у Кобрині, а свідками у справі виступили його колишні слуги. У відповідь єврей все заперечив і послався на загальний привілей, у якому: в разі обвинувачення християнином жида, останній мав право боронити свою честь очисною присягою⁸⁴. Після цієї заяви архімандрит відразу визнав свою неправоту і „...от присяги его (Дуцка. – Д. В.) вызволил”. В результаті Д. Михелевич був виправданий: „как жо мы (Сигізмунд I. – Д. В.) з их милости, радами нашими, тому порозумевши, кгда ж Дуцко выводил ся того злого вчинку, который на него словен..., и над то хотел, водле привилья своего жидовского, себе очистити и на том присягнути, а тот архимандрит никоторого иньшого

на то доводу не мел, *також хотел того на него доводити слугою ж его, што ж ест реч неслушная, абы мел слуга на пана своего светчити* (курсив наш. – Д. В.), а потом он жо сам Дуцка с тое присяги вызволил, знашли есмо жыда Дуцка в том правого”⁸⁵. Отже, архімандрит вирішив припинити суд через відсутність свідків.

Іншим цікавим прикладом щодо фальшивого свідчення служить справа 7 травня 1529 р. Суддями, котрі діяли „з розказанья господарського”, виступили: королівський маршалок, державця волковийський Матей Янович, тивун і підконюший віленський, конюший троцький Шимко Мацкович та Богдан Довкгирдович. Боярин Ейшишської волості Петро Суморок Обольчанин скаржився на чоловіка тієї ж волості Сенька Івашкевича „о томъ, „што жъ, дей, мель есьми право з бояриномъ господарскимъ, ейшышъскимъ, зъ Юхномъ Мицевичомъ, о два чоловіки. А такъ тотъ Сенько Івашковичъ былъ межы нас светъком и светъчылъ, иж бы тыи два чоловіки: Павелъ а Томъкели, были синове Ромейкове, а люди непохожыи жоны Юхновы, а то суть люди вольныи, а синове Янелевы, не Ромейковы. *А такъ, я ему верыти не хочу, бо лихо светъчылъ* (курсив наш. – Д. В.) А за его сведецьтвом несправедливым от мене тыи два чоловіки отсужоны и навезку на мне тому Юхну на тыи люди присудили”. Сенько відповів: „Я какъ светъчылъ, то есми гораздъ светъчылъ, иж тотъ Павелъ и Томъкелисъ-сынове Ромейковы, а не Янелевы. И маю на себе иныхъ светъковъ, который добре ведають, иж тыи два чоловіки – сынове Ромейковы а люди Юхновы жоны непохожыи”, – и шапку поставилъ на том. И суморокъ шапку приставилъ”.

Після цього судді відправили діцького, „служебника нашого” Василя опитати тих свідків, а Петру і Сеньку наказали „абы наперодъ до тыхъ светковъ ни один з них не ездилъ, але бы ехали оба з децкимъ”. Після виконання доручення Василь розповів про свою поїздку. Спершу Суморок відмовився їхати і залишився у Вільно. Далі приведемо повний текст розповіді діцького, оскільки у ній побачимо один із методів фальсифікації і підкупу свідків. „И кгды, дей, я приеду тамъ, и знашолъ есьми Суморока, аж он от светъков едетъ. И ямъ почаль пытати: „Сумороче, где светъки”, – и он ми указал светъков у березнику. Потомъ, кгды светки передо мною стали и хотели сознати справедливость, и Суморок почал имъ *говорити по-литовський передо мною и просилъ, их* (курсив наш. – Д. В.)⁸⁶: „Для Бога не выдайте мя, а што есьми вамъ обещаль то дам, а вас в том не выдамъ” (виділено нами. – Д. В.). *И я, видячы несправедливость Суморокову, тых светъковъ есьми не пыталъ* (курсив наш. – Д. В.)”. И суморокъ рекъ: „ Ты, децкий, поехалъ еси до светъков, мне не кажучы ся,

а светьковъ я перед тобою не просиль⁸⁷. И Васко, децкій, шапку ставиль з рубля грошей до людей добрыхъ, перед которыми Суморока до светьковъ з собою звалъ, а он не ехал. И Суморокъ шапки не приставиль. И Васко шапку другой раз ставиль до бояр, которые в тотъ час были, коли Суморокъ светков просиль и там его у светьковъ знашоль. И Суморокъ шапки не приставиль. И мы, убачившы то, знашли есьмо того Сенька Ивашковича правого, а Суморокъ на немъ ничего не доискалъ ся⁸⁸. Таким чином, Петро програв судову справу через спробу підкупу свідків, які мали надати невірну інформацію.

Також наведений документ показує дію на практиці статтю 25-у привілею, що фіксує один із методів підтвердження правдивості слів або вирішення суперечки – „выдачька”, який супроводжувався „ставленням шапки”.

08 грудня 1507 р.	01 вересня 1529 р.	24 жовтня 1529 р.
Ст. 25 А о выдачьку, коли ся обадва выдадут и оба шапками вергутъ, ино то выдачка; а один ся выдасть а другии ся не выдасть, то не выдачка ⁸⁹ .	Ст. 25 А о выдавьку, коли ся оба выдадут и оба шапками вергнуть, ино то выдавька, а один ся выдасть а другии ся не выдаст, то не выдавка ⁹⁰ .	Ст. 25 А выдавку, коли ся оба выдадут и оба шапками верьгнуть, ино то выдавка, а один ся выдасть, а другии ся не выдасть, то не выдавка ⁹¹ .

Слід зауважити, що даний звичай, згідно із дослідженням А. Яковліва, зафіксований в пам'ятках чеського права і носив назву „Vdanie”. Він вживався у справах земельних та проіснував у Чехії до кінця XIV ст. „Vdanie” складалось із того, що обидві сторони, ставши на спірній землі, позивач – *правою*, а позваний – *лівою* ногою, починали спір таким чином: перший, звертаючись до суду, проголошував своє право на землю або на винагородження шкоди, заподіяні на цій землі; другий йому заперечував, заявляючи про своє самостійне право і на доказ своїх слів – „вдавав” (виділено у А. Яковліва), тобто закладався на 300 пенязів, потім на 600, 900 і, нарешті, „вдавав” (виділено у А. Яковліва) „на ohřeb” (одна із форм закладу). На думку вченого, „выдачька” Київської уставної грамоти походить від слова „видати” і навіть по формі наближається до чеського „Vdanie”⁹².

б) „Грабіж безправний”.

Ст. 36 регулювала відносини, пов'язані із „шляхетським наїздом”. Вона вперше була приписана Сигізмундом I Старим при підтвердженні Київського привілею у 1507 р.⁹³ і, відповідно, відсутньою у грамотах

Казимира та Олександра Ягелончика. Приводом до цього стала скарга київської шляхти, яка зафіксована в документі: „ижбы имъ новины уводили врядники нашы, воеводы киевские: ... на имене их слугъ своих насылають и без каждого права грабять их самих и людей их...”⁹⁴. У привілеї зазначений артикул має такий вигляд:

08 грудня 1507 р.	01 вересня 1529 р.	24 жовтня 1529 р.
<p>Ст. 36 А о грабежы безъправные такъ вставляемъ: коли бы ся который княз або пан а любо человекъ нашъ пожаловаль нашому воеводе на князя або пана, або на боярина киевского, ино ему обослати его листомъ (виділено нами. – Д. В.), абы перед ним къ праву стал, а пак ли бы на лист его не стал, ино послати децкого и поставити къ праву, и седшы зъ князи и зъ бояры киевскими того досмотрети, и хто в томъ останеть винен, на виноватом суженое отъправити⁹⁵.</p>	<p>Ст. 36 А о грабежи безправные такъ уставляемъ: коли бы ся который княз або панъ, або человекъ нашъ пожаловаль нашому воеводе на князя або пана, альбо на боярина киевского, ино ему обослати листомъ по двакротъ (виділено нами. – Д. В.), абы перед ним ку праву сталъ, а пак ли бъ на листы его не сталъ, ино третии раз послати децкого и поставити ку праву, и седши с князи и паны, и бояры киевскими, того досмотрет, и хто в томъ зостанеть винен, на виноватом сужоное отъправити⁹⁶.</p>	<p>Ст. 36 А о грабежы безправные такъ уставляемъ: коли бы ся который княз або панъ, або человекъ нашъ пожаловаль нашому воеводе на князя або на пана, або на боярина киевского, ино ему обослати листомъ по двакротъ (виділено нами. – Д. В.), абы перед нимъ сталъ, а пак ли бы на листы его не стал, ино третий разъ послати децкого и поставити къ праву и, седши со князи и паны, и бояры киевскими, того досмотрети: и хто в томъ останеть винень, на виноватомъ сужоное отъправити⁹⁷.</p>

Це положення мало відношення, як видно з джерела, до кримінального права і застосовувалось у випадку скоєння грабежу, котрий міг відбуватись також у формі „наїзду”⁹⁸. В разі подачі скарги потерпілою стороною воеводі, урядник своїм листом до обвинувачуваного зобов’язував його з’явитися до суду (у привілеях 1529 р. кількість таких листів дорівнювала двом)⁹⁹. Коли той не появлявся у суді, посилався діцький. Потім відбувався суд, на якому разом з воеводою були присутні представники київської шляхти („князи и бояры киевские”), головна роль яких полягала у визначенні та тлумаченні норм звичаєвого права в скрутних

випадках¹⁰⁰. Також одноособовий суд воеводи не стосувався шляхти Чорнобиля¹⁰¹. Винний, згідно привілею, сплачував штраф. Дана стаття, зазначав М. Любавський, вказувала на те, що „київський воевода зовсім не був рівноправним з намісниками пригородів правителем... Загалом він здійснював вищий суд у Київській землі, наприклад по справам розверстки повинностей між декількома волостями, по позовам великих землевласників, князів і панів, один на одного тощо”¹⁰². В цьому відношенні йому заперечив Ф. Леонтович. На його думку, довіра воеводі саме таких справ зовсім не означала, „що ці справи ввірялися йому, як адміністративному „главі і старшині” цілої землі, котрий прийняв функції колишнього удільного князя і, подібно до останнього, мав у своєму розпорядженні, як „вищої інстанції”, намісників пригородніх, великих волосних і повітових землевласників. В основі всіх подібних випадків, безсумнівно, лежить система особистих „наказів”, які давались тимчасово на дані випадки”¹⁰³. Такого висновку вчений дотримувався тому, що заперечував висновки М. Любавського щодо єдності Київщини після ліквідації в ній уділу.

Реальних справ, котрі якнайповніше б відображали застосування цієї статті, нами поки що не виявлено. Проте опосередкованим прикладом служить вже згадана вище судова справа між київським воеводою А. Немировичем та дворянином господарським Ф. Мамчицем. Так, останній повідомив, що отримав від княгині Олени (дружини в. к. л. Олександра Ягелончика) двір Каспаришки Контяжинського повіту з людьми та землями. *„И тых, дей, людей, – читаємо далі у скарзі, – один чоловік, на ймя Роман Путьштейвич, згибъ (курсив наш. – Д. В.), на которой жо, дей, земли посадил былъ он прихожого человека. И пан, дей, воевода киевский, тую землю с тым человеком в нас себе под нимъ упросиль, – на што ж вказывал перед нами привилей-потверженье королевое, ее милости, Олены, в котром жо привили тот человек, Романъ на ймя, стоить выписан. Ино пан воевода жадного отпору тому не дал...”* Саме через нявність у Федора привілею від княгині Олени справа вирішилась на його користь: *„кгда тот Федор привилей- потверженье невестки наше на то в себе маеть, намъ ся не толко привилевъ, але и паперных листов наших без причыны не годить ся ламать, знашли есмо того Федора в том правого... , а пан воевода киевский, панъ Андрей Якубовичъ Немировича, не маеть через то в тую землю ничымъ ся въступати (курсив наш. – Д. В.)”*¹⁰⁴.

Подібні справи порушувались і в інших регіонах ВКЛ. Так, 20 квітня 1524 р. Сигізмунд I Старий наказував підскарбію земському Богушу Боговитиновичу встановити справедливість князю Тимофію Пузину у

справі з князями Андрієм Сангушком, Семеном Одинцевичем та Іваном Полубенським, оскільки „перво сего до них писали есмо под зарукою, под тысячу копами грошей, ажбы они кгвалтовъ и грабежовъ, и наездок ему не делали и в пушу посполитую не забороняли ездить, и сеножатея его не отнимали. И они не дбаючи о листы и заруки, предся кривды ему болшии поделали... А штося они похваляют ещо, на его землях жито жати, и для того послали есмо дворанина Якуба Михайловича (очевидно, він виконував функцію *діцького*. – Д. В.), приказуючи под зарукою другою, подъ тысячу копами грошей, ажбы они на томъ поли его жит и ярин не жали”¹⁰⁵. У виroku іншої справи між панею Якубовою Довойновича з маршалком Яном Стецьковичем 26 листопада 1522 р. вказувалась не лише сума штрафу, яку мав сплатити останній за вчинений „наїзд”, але й спосіб його виплати: „И мы (Сигізмунд I Старий. – Д. В.) паней Якубовой в том за номъ жедали, абы тые вси речи отпустила, а в него за то взела пятьсот копъ грошей... И роки есмо тым пятмасот копам грошей положили, на который пан Стецко маеть пенязи заплатити: первый рок – на Боже нароженье прыйдучое мел ей дати двесте коп грошей; а на Святого Ивана день, што будетъ по сем Велицэдни – сто коп грошей; а двесте коп грошей маеть дати на Боже нароженье, которое-то будетъ индыкта второгонатцать”. В разі несвоечасних виплат п. Якубова отримала право „...с-у в раду замкового увезати ся у-в ыменье его Рогово и держати до тых часов, поки бы ей пенязи были заплачены”¹⁰⁶. Таким чином, маршалок мав спалити впродовж наступного року 500 кіп грошей штрафу. Такою була плата за пробачення п. Якубової – „абы тые вси речи отпустила” – за вчинені шкоди.

Таким чином, норми уставних земських грамот Київської землі, які мають відношення до функціонування судового процесу, не просто носили декларативний характер, а й використовувались, як підтверджують джерела, в буденному житті. Разом з тим, через брак джерел не завжди вдається віднайти приклад, який стосується саме Київщини. Однак це компенсується подібними ілюстраціями з інших регіонів ВКЛ, тому що часто зміст окремих норм різних обласних привілеїв є дуже схожим. Порівняльний аналіз трьох привілеїв показав еволюційну зміну окремих статей та дописування нових, що значно розширило права київської шляхти.

Summary

Norms of regional privilege of Kiev earth are considered in the floor, which came forward the regulator of trial. Their comparative analysis is carried out, and also shown practical realization in the second half of XV th – first third of XVI century.

Анотація

В статті розглянуто норми обласних привілеїв Київської землі, які виступали регулятором судового процесу. Здійснено їх порівняльний аналіз, а також показано практичну реалізацію в другій половині XV – першій третині XVI ст.

- ¹ В одній із передніх публікацій нами була зроблена спроба відновити архетипну грамоту та датувати її другою половиною 1440 р. (*Вацук Д.* Обласні привілеї Київщини та Волині: проблема походження, датування та характеру (XV – поч. XVI ст.) // *Український історичний журнал* – 2004. – № 1. – С. 90-101).
- ² *М. Ясинский* Уставные земския грамоты Литовско-русского государства. – К., 1889. – С. 99-200; *Владимирский-Буданов М.* Хрестоматія по истории Русского права. – СПб., 1901. – Вып. 2. – Изд. 4. – С. 53-61; *Machovenko J.* Nelietuviškų žemių teisinė padėtis Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje (XIV – XVIII a.). – Vilnius, 1999. – 262p.
- ³ *Максимейко М.* Сеймы Литовско-Русского государства до Люблинской унии 1569 г. – Харьков. 1902. – 205с.; *Любовский М.* Областное деление и местное управление Литовско-русского государства ко времени издания Первого Литовского Статута. – М., 1892. – 884с.
- ⁴ *Bardach J.* Sok. soczenie. prosoka // *Bardach J.* O dawnej i niedawnej Litwie. – Poznan. 1988. – S. 145-159.; *Полицук В.* Свідки у русько-литовському праві до судово-адміністративної реформи 1564-1566 рр. // *Молода нація.* – К., 2000. – С. 134-142.
- ⁵ *Kulisiewicz W.* Zaruka w praktyce administracyjnej Wielkiego Księstwa Litewskiego w XV-XVII w. // *Czasopismo prawno-historyczne.* – 1985. – Tom XXXVII. – Zeszyt 2. – S. 123-137.
- ⁶ *Клепатский П.* Очерки по истории Киевской земли. – Т. I: Литовський періодъ. – Одеса. 1912. – С. 69-115.
- ⁷ *Старостина Н.* Судебник Казимира 1468г. // *Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования 1988-1989 годы.* – М., 1991. – С. 243-279.
- ⁸ *Довнар-Запольский М.* Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. – К., 1901. – Т. I. – С. 531-558; *Бершадский С.* Литовские евреи. История их юридического и общественного положения в Литве от Витовта до Люблинской унии 1388-1569 гг. – СПб., 1883. – С. 254-256.
- ⁹ *Яковлів А.* Впливи старочеського права на право українське литовської доби XV – XVI в. – Прага. 1929. – С. 63-67.
- ¹⁰ *Lietuvos Metrika* (далі – LM) (1499-1514). – *Užrašymų knyga* 8. – Vilnius, 1995. – P. 240-242.
- ¹¹ LM (1387-1546). – *Užrašymų knyga* 25. – Vilnius, 1998. – P. 188-190.
- ¹² LM (1522-1530). – 4-oji Teismų bylų knyga. – Vilnius, 1997. – P. 325-327
- ¹³ Дані статі були присутні ще у Казимирівському привілеї. В редакції 1529 р. в Ст. 14 згадується воєвода, а не намісник.
- ¹⁴ Прізвище воєводи дає підстави датувати чолобитну 1507-1508 рр., оскільки саме в цей час Ю. Монтовтович перебував на посаді київського воєводи (*Urządniczy województw Kijowskiego i Czernihowskiego XV-XVII wieku. Spisy. / Opracowali E. Janas i W. Kłaczewski.* – Kórnik, 2002. – S. 66).
- ¹⁵ Як бачимо, ніякого судового засідання не було.
- ¹⁶ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные археографическою комиссией (далі – АЗР). – СПб., 1848. – Т. II. – С. 58-59.

- ¹⁷ Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 год, собранные и изданные под редакцією В. Антоновича и К. Козловського (далі – Грамоты.). – К., 1868. — С.53.
- ¹⁸ Там само. – С.54.
- ¹⁹ Там само. Правда, у грамоті зовсім не вказується яким чином позивачі „dowiedli”, що то їхня власність.
- ²⁰ Там само.
- ²¹ LM. – 4-oji Teismų bylų knyga. – P.272.
- ²² LM (1528-1547). – 6-oji Teismų bylų knyga. – Vilnius, 1995. – P.73.
- ²³ Bardach J., Leśnodorski B., Pietrzak M. Historia ustroju i prawa polskiego.– Wyd. IV. – Warszawa, 1998. – S. 175.
- ²⁴ Є. Маховенко висловив припущення, що саме ця норма була вписана у привілей на прохання шляхти тому, „що вона не довіряла суду воєводи і боялась корупції. З цієї ж причини шляхта хотіла мати своїх представників у суді” (*Machovenko J. Nelietuviškų žemių teisinė padėtis...* – P.56.).
- ²⁵ М. Ясінський вважав, що це положення стосувалось виключно кримінальних справ і підтверджувало правило про не проведення суду за межами землі. (*М. Ясинский Уставные земския грамоты...* – С.132 (Прим. 126). На використання цієї норми у кримінальних справах вказав також і М. Володимирський-Буданов (*Владимирский-Буданов М. Хрестоматія...* – С.56.).
- ²⁶ LM. – 6-oji Teismų bylų knyga. – P.46.
- ²⁷ Досить часто розгляд судових справ великим князем литовським відбувався під час сеймів. Це давало змогу шляхті, на думку М. Максимейка, „уникнути зайвих витрат на окремі поїздки до в. к. л. спеціально заради суду ... а позовники мали більше шансів на те, що їхня справа не буде відкладена за недостатньою кількістю радників у в. к., а навпроти, отримає ґрунтовний та всесторонній розгляд”. З іншої сторони, вказував далі вчений, розгляд судових справ саме на сеймах був надзвичайно обтяжливим як для господаря і панів-ради, так і для інших делегатів, оскільки „землевласники змушені були знаходитись на сеймі додатковий час, чекаючи, поки закінчаться судові справи, щоб потім перейти до тих питань, ради яких зібрались” (*Максимейко М. Сеймы Литовско-Русскаго государства...* – С.116; 124).
- ²⁸ *Любовский М. Областное деление...* – М., 1892. – С.810.
- ²⁹ Акты Литовской Метрики. Собраны Ф. Леонтовичем. (далі – АЛМ) – Варшава, 1896. – Т.І. – Вып.І (1413-1498). – С.42.
- ³⁰ Право переведення судового засідання на так зване „вище право” не було лише прерогативою київської чи волинської шляхти. Такі приклади зустрічаємо і поза українськими територіями, які також були у складі ВКЛ. Так, 8 березня 1529 р. Сигізмунд I Старий із панами-радою розглянув справу боярині жмудської Ягнешки. Вона звинувачувалась у тому, що намовила челядь на вбивство свого чоловіка. На початку судове провів Жмудський староста, пан троцький Станіслав Кгезкгайло, котрий підтвердив перед Сигізмундом: „ижъ тая Янушовая зъ зятем и своякомъ своим (обвинувачувачі – Д. В.) передо мною тое убийство на нее (Ягнешку – Д. В.) перевели челяддо ее ж неволною и тежъ хлопцомъ приказным, а к тому и сама она передо мною к тому ся знала, ижъ зъ ее причины мужъ ее вбит”. Натомість Ягнешка все заперечила: „И Пашъковая передъ нами мовила, ижъ она перед паномъ старостою к тому ся не признавала, а и въ праве передъ ним ся не становила, а отъзывала ся до нас, господаря (курсив наш – Д. В.) (LM. – 4-oji Teismų bylų knyga. – P 304-305.). Таким чином, Ягнешка скористалася правом, наданим Жмудським привілеєм 20 січня 1529 р.: „естъли бы хто съ шляхты которое мел дело до тивуна, а тивун – до шляхтича або

- тивун – до тивуна, а, ставъшы перед паномъ старостою и тивуны у праве и речы з obu сторон вымовившы, а вжо бы сказанье мало выйти с права, а сторона противъ стороне, не хотячы права достояти и сказанья слухати, а до нас бы ся в тотъ час отзывал (курсив наш – Д. В.), тогда предся маеть на такового сказанье бытии, до нас того не отъкладаючы. Нижли естли бы, прыступившы к праву, а речей не мовившы, хотел хто с тивунов або с шляхты отозвати ся отъ пана старосты до нас, таковых к намъ маеть отълучено бытии (курсив наш – Д. В.) (*Galikonysė I., Lazutka S. Lietuvos didžiojo kunigaikščio 1529 metų Nuostatai Žemaitijos ėemei // Lietuvos Metrikos studijos. Mokymo priemonė– Vilnius, 1998. – P.42.*)
- ³¹ Як бачимо, виклик на суд здійснював особисто великий князь, а не воевода. Можливо, попередній розгляд справи уже здійснив Д. Путятич, однак за браком джерел нам це невідомо.
- ³² АЛІМ. – Варшава, 1897, – Т.І. – Вып. II (1499-1507). – С. 12.
- ³³ Зарука могла носити як охоронний характер, так і зобов'язуючий, як у даній справі. (*Kulisiewicz W. Zaruka w praktyce administracyjnej Wielkiego Księstwa Litewskiego... – S. 123.*)
- ³⁴ *Клепатский П. Очерки по истории Киевской земли... – С.92-93.*
- ³⁵ *Archiwum książąt Sanguszków w Sławucie, wydane przez Bronisława Gorczaka, konserwatora tegoż archiwum. – T.IV. (1535-1547). – Lwów, 1890. – S.21.*
- ³⁶ Статут Великого княжества Литовского 1529 года / Под ред. акад. К. Яблонска. – Минск, 1960. – С. 70.
- ³⁷ Ст. 5: „... Старосте и наместъникомъ нашимъ винъ и зарукъ на нихъ самыъ и на ихъ людехъ не брати а людеи ихъ не судити и не радити, судити ихъ самыъ люди свои и вины брати кождому зъ своего чоловека (LM. – Użrašymų knyga 25. – P. 102.).
- ³⁸ АЗР. – Спб., 1846. – Т.І. – С. 152.
- ³⁹ Див. 29 посилання.
- ⁴⁰ LM – Użrašymų knyga 25. – P.190.
- ⁴¹ LM. – Użrašymų knyga 8. – P.240.
- ⁴² LM – Użrašymų knyga 25. – P.188.
- ⁴³ LM. – 4-oji Teismų bylų knyga. – P.325.
- ⁴⁴ Акты Литовско-русского государства. Изданные М. Довнар-Запольским. – Вып. I (1390-1529 гг.) (далі – АЛ-РГ) – М., 1899. – С. 144.
- ⁴⁵ LM. – 4-oji Teismų bylų knyga. – P.224-225.
- ⁴⁶ LM (1427-1506). – Vilnius, 1993. – Użrašymų knyga 5. – P.115.
- ⁴⁷ Ibid.
- ⁴⁸ Мова йде про відповідну статтю Привілею литовським євреям: „И теж, ижь бы мынцаре, в княжстве нашем уставлены, жидов с фальшивими пенезми, або з речами иншими, сами, через посла нашего воеводы и теж через мешчан, которым-колек обьчаем, таковых имати не смели б” (АЗР. – Т.І. – С.25.). Щодо даного привілею див. також праці: *Бершадский С. Литовские евреи... – С.178.; Pritsak O. The Pre-Ashkenazic Jews of Eastern Europe in Relation to the Khazars, the Rus' and the Lithuanians // Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective \ Editet by Peter J. Potichnyi and Howard Aster. – Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta, 1988. – S. 17.; Tydzkiewicz J. Karaimi litewscy w czasach Witolda i sprawa przywileju datowanego rokiem 1388 // Studia zrydoznawcze. – Warszawa-Poznań, 1997. – XXXVI. – S.61.; Вацук Д. Порівняльний аналіз привілеїв литовським євреям та уставних земських грамот Київщини та Волині (друга половина XV – перша третина XVI ст.) // Український історичний збірник (2002) / Головний. Редактор В. Смолій; заст. головного редактора*

- Т. Чухліб. – Вип. 5. – К., 2003. – С.43-54.: *Verbickiene J. Žydai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės visuomenėje: sugyvenimo aspektai // Daktaro disertacijos santrauka Humanitariniai mokslai, istorija (05 H). – Vilnius, 2004. – 33 p.*
- ⁴⁹ LM – 6-oji Teismų bylų knyga. – P.87.
- ⁵⁰ Обмеження колективної відповідальності знайшло відображення і в Судебнику Казимира 1468 р. (*Старостина Н. Судебник Казимира 1468г... – С.276*).
- ⁵¹ Правда, існували обмеження стосовно сім'ї злодія: дружина ті діти „тата” вважались винними якщо знали і користувались награваним (*Старостина Н. Некоторые особенности развития права восточнославянских земель в Великом княжестве Литовском // Россия, Польша и Причерноморье в XV-XVIII вв. / Под ред. Академика Б. А. Рыбакова. – М., 1979. – С.122-124.*).
- ⁵² LM. – Užrašymų knyga 8. – P.240.
- ⁵³ LM – Užrašymų knyga 25. – P.188.
- ⁵⁴ LM. – 4-oji Teismų bylų knyga. – P.325.
- ⁵⁵ LM. – Užrašymų knyga 8. – P.240.
- ⁵⁶ LM – Užrašymų knyga 25. – P.188.
- ⁵⁷ LM. – 4-oji Teismų bylų knyga. – P.325.
- ⁵⁸ *Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.V: Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV – XVII віків. – 2-е видання. – К., 1998. – С.55.*
- ⁵⁹ Ст.14 „А також на подаванье предреченных княжат, рытерев, шляхтичов, бояр, местичов, децких не дамы: алиж бы первой от пана, которому ж тот подан, который кривду вчинил, правда пожадана была, его бы он на рок не хотел к праву поставити: тогда наш децкий, а любо наших заказников имать быти послан: а виноватый вину заслужил, пану своему, а не иному, будет обязан заплатить” (АЗР. – Т.I. – С.76.).
- ⁶⁰ Про це мова піде нижче.
- ⁶¹ LM – 6-oji Teismų bylų knyga. – P.50.
- ⁶² *Поліщук В. Свідки у русько-литовському праві.... – К., 2000. – С.138.*
- ⁶³ Грамоты. – С.36.
- ⁶⁴ Там же.
- ⁶⁵ LM (1522-1529). – Užrašymų knyga 12. – Vilnius, 2001. – P.171.
- ⁶⁶ LM (1511-1518). – Užrašymų knyga 9. – Vilnius, 2002. – P.321.
- ⁶⁷ *Довнар-Запольский М. Государственное хазяйство... – С.550.*
- ⁶⁸ LM. – Užrašymų knyga 8. – P.130.: АЗР. – Т. II. – С.1.
- ⁶⁹ Федору „пощастило” обійняти посаду митника (котру, як правило, займали представники єврейського населення ВКЛ) в зв'язку із вигнанням євреїв з держави, котре сталося, на думку С. Бершадського, в першій половині 1495 р. (*Бершадский С. Литовские евреи... – С.255.*).
- ⁷⁰ АЛМ. – Т.I. – Вып. I. – С.77.
- ⁷¹ *Любавський М. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. – М., 1910. – С.111-112.*
- ⁷² LM. – Užrašymų knyga 8. – P.240. Аналогічна стаття і в грамотах 1529 р.
- ⁷³ АЗР. – Т.I. – С.201.
- ⁷⁴ LM. – Užrašymų knyga 8. – P.241.
- ⁷⁵ Слід читати *сочити*.
- ⁷⁶ LM – Užrašymų knyga 25. – P.189.
- ⁷⁷ LM. – 4-oji Teismų bylų knyga. – P.326.
- ⁷⁸ В даному випадку підтримуємо міркування М. Ясінського, що термін „сочить” означає не тільки відшукувати, розшукувати, вистежувати, але й просто – порушувати справу

- доносом, звинуваченням, виступати проти кого-небудь приватним обвинувачувачем” (Ясинський М. Уставные земския грамоты... – С.190 (Прим. 376).
- ⁷⁹ Вітебський привілей 1503 р. (АЗР. – Т.І. – С.352.); Полоцький привілей 1511 р. (LM. – Užrašymų knyga 8. – P.452).
- ⁸⁰ Bardach J. Sok, soczenie, prosoka // Bardach J. O dawnej i niedawnej Litwie.–Poznań, 1988.–S.147.
- ⁸¹ Також, що прелатів, князів, баронів і шляхту за кожної людини обвинувачення або оскарження публічне чи таємне... (LM – Užrašymų knyga 25. – P.48.).
- ⁸² Bardach J. Sok, soczenie, prosoka... – S.147. Историк наводить наступний переклад латинського варіанту привілею: „иж на жадного человека *обмову* або *ваду* явную або таємною господар не будет карать помовеных...”.
- ⁸³ Старостина И. Судебник Казимира 1468 г... – С.313.
- ⁸⁴ Мова йде про так званій Привілей литовським євреям (АЗР. – Т.І. – С.23-24).
- ⁸⁵ LM. – 4-oji Teismų bylų knyga. – S.276.
- ⁸⁶ Очевидно думаючи, що діцький не розуміє по-литовськи.
- ⁸⁷ Тобто, Петро намагався „викрутитись”, мовляв діцький не кликав його їхати до світків.
- ⁸⁸ LM – 6-oji Teismų bylų knyga. – P.89-90.
- ⁸⁹ LM. – Užrašymų knyga 8. – P.241.
- ⁹⁰ LM – Užrašymų knyga 25. – P.189.
- ⁹¹ LM. – 4-oji Teismų bylų knyga. – P.276.
- ⁹² Яковлів А. Впливи старочеського права на право українське... – С.63-67.
- ⁹³ Якубовський И. Земские привилеи Великаго княжества Литовскаго // Журнал Министерства Народного Просвещения (далі. – ЖМНП). – 1903. – №. – 6. – С.286.
- ⁹⁴ LM. – Užrašymų knyga 8. – P.241.
- ⁹⁵ LM. – Užrašymų knyga 8. – P.242.
- ⁹⁶ LM – Užrašymų knyga 25. – P.190.
- ⁹⁷ LM. – 4-oji Teismų bylų knyga. – P.326.
- ⁹⁸ Докладніше стосовно „наїздів” див: Gąsiorowski A. Dobrzy i podlejsi. Przyczynek do dziejow kary w późnośredniowiecznej Polsce // Czasopismo prawno-historyczne. – 1985. – Tom XXXVII. – Zeszyt 2. – S.89-99.; Кальченко О. Шляхетські наїзди у світлі маєткових актів кінця XVI – першої половини XVII ст. (військовий аспект) // Київська старовина. – 1997. – №3-4. – С.94-113.; Блануца А. Соціально-становна зумовленість шляхетських наздів на Волині у другій половині XVI ст. // Український історичний журнал. – 2003. – № 4. – С.103-111.; Гулевич В. „Наїзди” у русько-литовському праві XV – кінця XVI ст. (Розвиток і еволюція права на прикладі наїздів) // Просемінарій. Медієвістика. Історія Церкви, науки і культури. – Вип. 5. – К., 2003. – С.33-63.
- ⁹⁹ Збільшення попереджувальних „листів” у даній статті було прямо пов’язане із статтею 13, яка стосувалась послання діцьких (див. вище).
- ¹⁰⁰ Максимейко М. Литовско-русский сейм... – С.123.
- ¹⁰¹ Довнар-Запольский М. Украинские староства в первой половине XVI в. – К., 1908. – С.13.
- ¹⁰² Любавский М. Областное деление... – С.236-237.
- ¹⁰³ Леонтович Ф. Очерки по истории Литовко-русского права. Образование Литовского государства. – СПб., 1894. – С.191.
- ¹⁰⁴ LM. – 4-oji Teismų bylų knyga. – P.225.
- ¹⁰⁵ Arhivum książąt Sanguszków w Sławucie wydane przez Bronisława Gorczaka, konserwatora tegoż archiwum. – Т.ІІІ. (1432-1534). – Lwow, 1890.– S.263.
- ¹⁰⁶ LM. – 4-oji Teismų bylų knyga. – P.62